

शिकारी आणि अन्न संकलक पुराश्मयुग आणि मध्याश्मयुग :

प्रस्तावना

मानवी इतिहासाचा अगदी सुरुवातीचा काळ म्हणजे प्रागैतिहासिक (Prehistory) काळ होय. या काळातील मानव हा मुख्यत्वे दगडी हत्यारांच्या सहाय्याने, प्रकृतीशी झुंझत होता. तसेच तिच्याशी जुळवून घेत, तिला आपल्या उपयोगी आणीत होता. म्हणून या काळास 'अश्मयुग' (Stone Age) असेही म्हटले जाते. या युगामध्ये पुराश्मयुग (Paleolithic) आणि मध्याश्मयुग (Mesolithic) असे त्याच्या विकासाचे दोन टप्पे दिसतात. अर्थात, या दोन्ही टप्प्यावर तो शिकारी आणि अन्न संकलक असतो. तो भटका असतो. पुढे नवाश्मयुग (Neolithic), या - विकासाच्या तिसऱ्या टप्प्यामध्ये मात्र त्याच्या जीवनामध्ये क्रांती होते. त्याला शेती, पशुपालन असे शोध लागतात. त्याची कुटुंबसंस्था अस्तित्वात येते. तो स्थिर होऊ लागतो. पुढे त्याला तांबे या धातूचा शोध लागतो या काळाला 'ताम्रपाषाणयुग' (Chalcolithic) असे म्हणले जाते. आता तो व्यवस्थित शेती करू लागतो, त्याह प्रयोग करू लागतो. त्याचे अन्य संस्कृतींशी संबंध तयार होतात. त्याची छोटी-छोटी खेडी तयार होतात. जवळपास याच काळात, भारताच्या वायव्य भागात, तो विकासाच्या पुढच्या टप्प्यावर मोठी झेप घेतो. या भागात हो भारतातील पहिल्यावाहिल्या नगरांची निर्मिती करतो. या काळात उपजीविकेची साधने, नगर रचना राहणीमान, सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती इ. विविध अंगात उत्तम दर्जाचा विकास घडून येतो. या काळालाच हडप्पा संस्कृतीचा काळ असे म्हटले जाते. पुढे विविध वैशर्गिक कारणांमुळे या संस्कृतीचा व्हास होतो. दक्षिणेकडे आपल्याला एक आगळी वेगळी संस्कृती दिसून येते. यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण दफन पध्दतीमुळे याना 'महाशिलायुगीन संस्कृती' (Megalithic) असे म्हटले जाते.

अ) प्रागैतिहासिक संस्कृतीचा कालक्रम :

पर्यावरणातील बदल, मानवाचे प्रयोग, त्याच्या हत्यारातील बनविण्याच्या तंत्रातील लागणाऱ्या कच्च्या मालातील बदल इ. निकषावर भारतीय प्रागैतिहासाचे अथवा अश्मयुगाचे साधारणतः तीन मुख्य कालखंड पडतात. जसे, पुराश्मयुग (इ.स.पू. २.५ लाख ते १०,०००); मध्याश्मयुग (इ.स.पू. १०,००० ते ८,०००) आणि नवाश्मयुग (इ.स.पू. ८,००० ते ४,०००). त्याचबरोबर, वरील निकषांवरून, पुराश्मयुगाचेही तीन उपकालखंडपडतात, जसे, पूर्व (इ.स.पू. २.५ लाख ते १ लाख), मध्य (इ.स.पू. १ लाख ते ४००००) आणि उत्तर (इ.स.पू. ४०००० ते १००००).

याठिकाणी, पुराश्मयुग; तिच्या उपकालखंडासह आणि मध्याश्मयुग जीवन पहायचे आहे. या काळातील मानव हा शिकारी आणि अन्न संकलक होता. या काळातील मानव हा पूर्णपणे भटका असून, मुख्यत्वे शिकार व अन्न संकलन- मासेमारी हेच त्याचे उपजीविकेचे साधन होते. सुरुवातीच्या काळात हा गेंडा, हत्ती असे मोठे प्राणी आणि पुढे मध्याश्मयुगामध्ये जंगली वराह, चिंकारा, नीलगाय, हरणांसारख्या वेगवान आणि छोट्या प्राण्याची तो शिकार करू लागलेला दिसतो. त्याच्या आहारात कासव, मासे याचाही समावेश दिसून येतो. शिकारी बरोबरच मध, फळे, मूळ, बीया इ. चा तो खाण्यासाठी संग्रह करित असे. त्याचीही अवस्था अश्मयुगाच्या सर्व टपटप्प्यातून विकसित होतात दिसते. हा मानव भटका असल्यामुळे, शक्यतो हा उघड्यावरच रहात असे. प्रसंगी गुहा/कपारींच्या आश्रयानेही रहात असे. साधारणतः पुरुष हे शिकारीचे काम करताना दिसतात तर स्त्रिया अन्नसंकलनाचे शतकानुशतके त्यांचे अनुभव साठत गेले. यातून, पुरुषाना वन्य पशुचे तर स्त्रियांना वनस्पतींचे जीवनचक्र समजत गेले.

ब) हत्यारे व तयार करण्याचे तंत्र :

प्रागैतिहासिक मानवाने हत्यारांसाठी मुख्यत्वे दगडांचा वापर केला. याचा विकास, आपल्याला, त्याच्या हत्यारांमध्ये झालेल्या विकासावरून लक्षात येतो. जसे, पूर्व पुराश्मयुगात स्थानिक ठिकाणी मिळणाऱ्या दगडाच्या छिलक्यांचा (Flakes) तसेच गोट्यांचा (Pebbles) वापर करून, अनुक्रमे हात कुन्हाडी (Hand Axe) व तोड हत्यारे (Chopping tools) त्याने तयार केली. पुढे, त्याला क्रिप्टो क्रिस्टलाईन सिलिसियस दगडाचा शोध लागला. यातून उत्तम हत्यारे तयार करता येतात हे त्याच्या लक्षात आले. यातून, पुढे मध्यपुराश्मयुगात फक्त छिलक्यांचा आणि पुढे उत्तर पुराश्म युगात दगडी पात्यांचा (Blade) वापर त्याने केला. पुढे, मध्याश्मयुगात पर्यावरणात बदल झाला. तुलनेने पाऊस कमी झाला. त्यामुळे घनदाट जंगलांचे प्रमाण कमी होत गेले. तर गवताळपट्ट्यांचे प्रमाण वाढले स्वाभाविकतः या काळात, गवतांच्या आधारेने राहणारे छोटे आणि वेगवान प्राणी दिसू लागले. पूर्वीच्याच हत्याराने, या प्राण्यांची शिकार करणे आता अवघड झाले होते. नव्या शोधाची गरज होती. या गरजेतूनच, मध्याश्मयुगीन मानवाने छोट्या-छोट्या हत्यारांची, संयुक्त हत्यारे वापरण्यास सुरुवात केली. हा मानव आता पूर्वीपेक्षा अधिक विकसित झालेला होता. त्याने पूर्वीच्या पाते संस्कृतीतून, सूक्ष्मास्त्रांचा (Microliths) शोध लावला ही सूक्ष्मास्त्रे साधारणतः टोकदार आणि विविध भौमितिक आकाराची असून, संयुक्त हत्यारे म्हणूनच याचा उपयोग होत असे. पूर्वीप्रमाणेच त्याने यासाठी क्रिप्टो क्रिस्टलाईन दगड व संयत स्वरूपाने दाब तंत्राचा (Pressure

technique) वापर करून हत्यारे निर्माण केली. अर्थातच अशाप्रकारच्या हत्यारांचा त्याला फार फायदा झाला. जसे, ही हत्यारे मुख्यत्वे संयुक्त स्वरूपाची असल्याने, कोणताही विशिष्टआकार गृहीत धरून हत्यारे करणे आता फारसे गरजेचे राहिलेले नाही फक्त ही सूक्ष्मास्त्र ज्या लाकडात हाडात जोडायची आहे ते हव्या त्या आकाराचे असले की झाले तसेच, या काळातील हत्यारे ही पूर्वापेक्षा वजनाने हलकी असल्याने सोबत बाळगणे हे आता अधिक सोयीचे झाले. शिवाय ही हत्यारे तुटली अथवा हरवली तरी जागच्या जागी तयार करणेही सोपे होते. विशेषतः अशा सूक्ष्मास्त्राचा वापर करून त्याने आपले धनुधारी कौशल्य विकसित केले.त्याच्या या शोधामुळे, आता त्याला, एका जागेवरून, दूरचे धावणारे, छोटे प्राणी टिपणे शक्य झाले. त्याचे आता शिकारीवर आणि बदललेल्या पर्यावरणावर नियंत्रण निर्माण झाले. तो आता अनोळखी प्रदेशामध्ये भटकण्याचे धाडस करू लागला. पूर्वीच्या तुलनेने, तो आता स्थैर्याकडे बाटचाल करू लागला. त्याची लोकसंख्या वाढू लागली. शिकारीवरील नियंत्रणामुळे, तो आता पूर्वापेक्षा निवांत झाला. यामुळेच, त्याच कलेतले प्रयोग सुरू झाले.

क) मध्याश्मयुगीन गुहा चित्रे (Rock Art)

मध्याश्मयुगीन मानवाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनातील एक महत्वाचा भाग म्हणजे गुहाचित्रे होय. साधारणतः १८६७-६८ मध्ये भारतीय पुरातत्व खात्याच्या कार्लाइल यानी सोहागी घाट (जि. मीझांपूर) याठिकाणी गुहाचित्राचा शोध लावला. त्यापासून आतापर्यंत एकूण १५० गुहांचा शोध लागलेला असून त्याची १९ गटांत विभागणी होते. यातील बहुतेक गुहा (३/४) या मध्य प्रदेशातील विंध्य सातपुडा पर्वतरांगामध्येच बसलेल्या आहेत. यामध्ये, भीमबेटकाची (भोपाळ पासून ४५ किमीवर) गुहाचित्र ही प्रातिनिधिक व प्रसिध्द अशी आहेत. याठिकाणी जवळपास दहा किमीच्या वर्तुळात आणि सात डोंगर रांगात एकूण ६०० गुहा आहेत. चांगले पर्यावरण, पाण्याचा बारमाही पुरवठा, हत्यारांसाठी उपयुक्त अशा दगडांचे प्रचंड साठे, विविध लहान मोठे प्राणी बसत असलेली घनदाट जंगले यामुळे या गुहांमध्ये मानवाने अगदी पूर्व पुराश्मयुगापासून याठिकाणी आश्रय घेतलेला दिसून येतो. वि. एस. वाकणकर यानी या गुहाचित्राचा सर्वप्रथम अभ्यास केलेला दिसून येतो..

ही चित्रे गुहाच्या छतावर व भिंतीवर काढलेली आहेत. यासाठी या मानवाने रंगासाठी नैसर्गिक (स्थानिक खनिजे आणि वनस्पती) रंगांचा वापर केलेला दिसून येतो. या रंगामध्ये लाल, पांढरा, हिरवा, पिवळा यांचा विविध छटामध्ये समावेश होतो. रंग टिकावा म्हणून हे रंग, चरबी आणि डिंकामध्ये कालवून वापरलेले दिसतात. तर, प्राण्यांच्या शोपटापासून ब्रश तयार केलेले आहेत. अर्थात, ही मुख्यत्वे रेखाचित्रे असून यामध्ये नंतर र भरला जाई. अभ्यासकांनी या चित्रावरून चित्रकलेच्या एकूण १२ शैली ओळखलेल्या आहेत. तसेच, तीन टप्पे लक्षात घेतलेले आहेत. प्रागैतिहासिक गुहाचित्रे, ऐतिहासिक गुहाचित्रे आणि दोघांतील संक्रमणावस्था.

चित्रविषयामध्ये मुख्यत्वे प्राणी व शिकारीचे प्रसंगप्रधान दिसतात. प्राण्यांचा विचार करता या मध्ये वाघ, गेंडा, हरिण, रानडुक्कर, माकड, ससे, कोल्हा इ. विविध प्राण्यांचा, त्यांच्या हालचालीसह समावेश करता येईल. त्याने विविध भौमितिक आकारांनी यांचे शरीर सुशोधित केलेले दिसते. तर शिकारीच्या दृश्यात सामुहिक एकेकट्याने केलेल्या शिकारींची तसेच प्राण्यांना सापळ्याद्वारे पकडण्याची चित्रे आहेत. यामध्ये सूक्ष्मात्र जोडलेली भाले, धनुष्य-बाण इ. हत्यारेही दिसून येतात. तसेच, मधासारखी वन्यत्पादन गोळा करणारी आणिमासेमारी करणारी माणसे ही या चित्रात आहेत. त्याचबरोबर बाळाचा जन्म, त्याचे पालन-पोषण, दफन विधी अशी जीवनचक्रं दाखविणारी ही चित्रे आहेत.

काही अभ्यासकांना असे वाटते की ही चित्रे मानवाने निव्वळ गुहा सजवण्यासाठी काढलेली नव्हती. तर ही चित्रे काढण्यामागे त्याचा धार्मिक दृष्टिकोन असावा. कारण ही चित्रे अशा गुहांत काढलेली असत की यांचा वापर मानव नियमितपणे रहाण्यासाठी करत नसे. शिवाय, बरीचशी चित्रे ही अगोदरच्या चित्रांवर जणूकाही गिरवल्यासारखी काढलेली आहेत. जसे, एखादा प्राणी, वारंवार गिरवल्यावर तो मोठ्या प्रमाणावर आपल्याला मिळेल ही त्याची श्रद्धा असावी. एकंदरीत यावरून असे दिसते की हा मानव, पूर्वापेक्षा सामाजिकदृष्ट्या अधिक व्यवस्थित आणि संगठित झालेला आहे. तसेच, त्याने विविध प्रकारच्या उपजीविकेची माध्यम हाताळलेली आहेत. अशा गोष्टींमुळेच तो कोणत्याही पर्यावरणावर नियंत्रण ठेवण्यात यश मिळवू शकला असावा.